

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

وزارت علوم ، تحقیقات و فناوری
پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
مدیریت تحصیلات تکمیلی
پژوهشکده تاریخ

پایان نامه کارشناسی ارشد در رشته تاریخ ایران اسلامی

عنوان پایان نامه :

حاکمیت و مشروعیت آل بویه

استاد راهنما :

دکتر پروین ترکمنی آذر

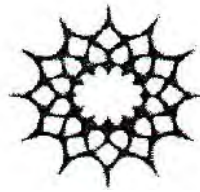
استاد مشاور :

دکتر شهرام یوسفی فر

پژوهشگر :

سارا یرمهر

بهمن ماه ۱۳۸۷

وزارت علوم ، تحقیقات و فناوری
پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
مدیریت تحصیلات تکمیلی
پژوهشکده تاریخ

هیأت داوران در تاریخ ۱۳۸۷ / ۱۱ / ۲۷

پایان نامه کارشناسی ارشد رشته تاریخ گرایش ایران اسلامی خانم سارا پرمهر

تحت عنوان
حاکمیت و مشروعیت آل بویه

را بررسی کردند و پایان نامه با درجه عالی و نمره ۱۹ به تصویب نهایی رسید .

امضاء	با مرتبه علمی	۱. استاد راهنمای پایان نامه دکتر پروین ترکمنی آذر
امضاء	با مرتبه علمی	۲. استاد مشاور پایان نامه دکتر شهرام یوسفی فر
امضاء	با مرتبه علمی	۳. استاد داور خارج از گروه دکتر الهیار خلعتبری

امضای مدیر گروه

تقدیم به " روح برادره "

باشد که جای هر کجا هست زیباتر از اینجا باشد .

تقدیم به " همسره "

بخاطر فداکاریها و مهربانیهایش

سپاس و قدردانی

بی شک به ثمر رسیدن هر کار تحقیقاتی امکان پذیر نیست مگر با مساعدت و همفکری آنانی که در زمینه آن کار صاحب نظرند . در اینجا بر خود لازم می دانم از تمام کسانی که در دوران تحصیل در پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی اینجانب را یاری نموده اند تقدیر و تشکر نمایم .

سرکار خانم دکتر پروین ترکمنی آذر که زحمت راهنمایی بنده را در تهیه و تدوین این پایان نامه برعهده داشتند و با مطالعه دقیق و موشکافانه و اشاره به معایب و نواقص و یا نارسایی های پژوهش حاضر راه گشای اینجانب بودند . از مشاوره و راهنمایی های جناب آقای دکتر شهرام یوسفی فر سپاس گذاری می کنم .

همچنین از محضر استاد گرامی جناب آقای دکتر الهیار خلعتبری سپاس گذاری و تشکر می نمایم که با نظرات عالمانه و منتقدانه خود داوری این پایان نامه را پذیرفتند بی گمان داوری محققانه ایشان برقدر و ارزش این اثر افزوده است .

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۹	چکیده
۱	درآمد
۲	کلیات پژوهش
۳	بیان مسئله
۴	فرضیات
۴	روش تحقیق
۴	قلمرو تحقیق
۴	ضرورت انجام تحقیق
۵	پیشینه تحقیق
۷	معرفی منابع تحقیق
۱۵	مدخل
۱۶	موقعیت جغرافیایی سرزمین دیلم
۱۸	تلاش مسلمانان برای تسخیر دیلم
۲۰	چگونگی ورود اسلام به سرزمین دیلم
۲۳	بخش اول : حاکمیت آل بویه
۲۴	فصل اول: مقام و موقعیت امیر الامراء
۲۴	پسران بویه در جستجوی قدرت
۲۷	حاکمیت آل بویه

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۲۸	مقام وموقعیت امیر الامراء در خاندان بویه
۲۸	عماد الدوله : حکومت به شیوه کدخدامنشی
۳۲	رکن الدوله : تحکیم حکومت آل بویه
۳۹	امیر الامراء در بغداد
۳۹	معز الدوله : غلبه سیاسی و نظامی بر بغداد
۴۱	فصل دوم : وحدت و تمرکز سیاسی در حکومت آل بویه
۴۱	مقدمه
۴۲	عضد الدوله : امیری که امپراتوری آل بویه را تشکیل داد
۴۷	قضاوت مؤرخان درباره عضد الدوله
۵۱	فصل سوم : تجزیه خاندان بویه
۵۱	مقدمه
۵۲	حکومت آل بویه در جبال
۶۳	حکومت آل بویه در فارس و عراق بعد از عضد الدوله
۶۸	دوران حاکمیت بهاء الدوله
۷۵	فصل چهارم : سقوط حکومت آل بویه
۷۵	مقدمه
۷۶	حکومت سلطان الدوله در فارس و عراق
۷۸	آل بویه و حکومت فارس و عراق
۸۲	امیرالامرائی جلال الدوله در عراق

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۸۳	ابوکالیجار و وحدت دوباره حکومت آل بویه در فارس و عراق
۸۴	سقوط حکومت آل بویه در عراق و فارس
۸۸	نتیجه گیری
۹۰	فصل پنجم : نقش دیوانیان و سپاهیان در حکومت آل بویه
۹۰	مقدمه
۹۱	نهاد وزارت
۹۳	نقش وزراء در پیشرفت حکومت آل بویه
۱۰۳	نقش وزراء در تضعیف حکومت آل بویه
۱۱۴	نقش سپاه در حکومت آل بویه
۱۲۳	نتیجه گیری
۱۲۵	بخش دوم : مشروعیت و مقبولیت در حکومت آل بویه
۱۲۶	کلیات
۱۲۶	مشروعیت
۱۲۹	مشروعیت در اسلام
۱۳۰	مشروعیت از دیدگاه شیعیان زیدی
۱۳۲	مشروعیت از دیدگاه شیعیان اثنی عشری
۱۳۴	مشروعیت از دیدگاه اهل سنت

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱۳۶	مدخل : شکل و تفاوت مشروعیت یابی در حکومت های دوره اسلامی
۱۳۶	تلاش خاندان اموی برای کسب مشروعیت
۱۳۸	تلاش خاندان عباسی برای کسب مشروعیت
۱۴۰	چگونگی کسب مشروعیت حکومت های ایرانی
۱۴۰	طاهریان
۱۴۳	صفاریان
۱۴۹	سامانیان
۱۵۱	نتیجه گیری
۱۵۲	فصل اول : بررسی اوضاع سیاسی خلافت عباسی قبل از روی کار آمدن حکومت آل بویه
۱۵۲	مقدمه
۱۵۳	دوره مقتدر بالله
۱۵۴	دوره قاهر بالله
۱۵۵	دوره راضی بالله
۱۵۷	دوره متقی بالله
۱۶۰	نتیجه گیری
۱۶۱	فصل دوم : روش امرای آل بویه برای کسب مشروعیت از دستگاه خلافت عباسی
۱۶۱	مقدمه
۱۶۲	دوره تضعیف خلافت عباسی
۱۶۲	عماد الدوله و تلاش برای کسب مشروعیت از خلیفه

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱۶۳	معزالدوله و تلاش برای کسب مشروعیت از خلیفه
۱۶۹	عزالدوله و تلاش برای کسب مشروعیت از خلیفه
۱۷۱	عضد الدوله و تلاش برای کسب مشروعیت از خلیفه
۱۷۵	دورهٔ احیاء قدرت خلافت عباسی
۱۷۵	بهاء الدوله و تلاش برای کسب مشروعیت از خلیفه
۱۸۱	جانشینان بهاء الدوله و تلاش برای کسب مشروعیت از خلیفه
۱۸۵	مشروعیت یابی امرای آل بویه شاخهٔ جبال
۱۸۵	رکن الدوله و تلاش برای کسب مشروعیت از دستگاه خلافت
۱۸۶	جانشینان رکن الدوله و تلاش برای کسب مشروعیت از دستگاه خلافت
۱۸۸	نتیجه گیری
	فصل سوم : روشهای آل بویه برای کسب مقبولیت مردمی در ایران (به شیوهٔ پادشاهان ایران باستان)
۱۹۰	مقدمه
۱۹۰	نسب نامه پادشاهی
۱۹۴	مشروعیت به تاسی از سنت ایرانشهری (حق الهی حکومت)
۱۹۷	احیاء آداب و رسوم ایرانی
۲۰۱	نتیجه گیری
۲۰۲	نتیجه گیری نهایی
۲۰۶	کتابنامه
۲۱۴	پیوستها
۲۱۵	شجره نامهٔ آل بویه

چکیده

درمقطع زمانی قرون سوم و چهارم هـ.ق. با ضعف دستگاه خلافت عباسی در بعضی از مناطق ایران انگیزه های سیاسی، قومی و مذهبی باعث ایجاد تفکری گردید که می خواست به تدریج در ساختار قدرت سیاسی جهان اسلام نفوذ کند و از این طریق در امتیازات سیاسی و منافع اقتصادی با حاکمیت عربها سهیم شود. فعالیت های سیاسی طاهریان، سامانیان، صفاریان و آل بویه مبنای رسیدن به استقلال بود. در این میان آل بویه با استفاده از امکانات و ابزارهای سیاسی بیشتری که در اختیار داشت توانست گام های عملی و مؤثرتری در جهت استقلال ایران و همچنین کسب هویت مستقل فرهنگی بردارد. چگونگی تشکیل حکومت و شیوه حاکمیت سیاسی خاندان ایرانی شیعی مذهب آل بویه و راههای کسب مشروعیت دینی و مقبولیت مردمی آن موضوعی درخور توجه بود و سبب گردید تا نگارنده با انتخاب این موضوع و بررسی ساختار سیاسی این حکومت در سه مقطع شکل گیری، اقتدار و شکوفایی و دوران تجزیه، انحطاط و فروپاشی از نظر ترکیب، نوع و ساختار سیاسی، تعامل امیران شاخه های مختلف این حکومت با یکدیگر و تعامل با خلافت عباسی و جبه اشتراک و افتراق آن با دیگر حکومت های همزمان خود در ایران را دریابد. همچنین چگونگی و راههای کسب مشروعیت دینی و مقبولیت مردمی آن از نظر راهی برای دست یابی به استقلال سیاسی ایران بعد از سه قرن سلطه عربها و از نظر طرح راههایی برای رسیدن به استقلال سیاسی انجام شد.

بررسی توصیفی - تحلیلی ساختار حاکمیت در این خاندان حاکی از این امر است که در مرحله اول به رغم پراکندگی مراکز حاکمیت به دلیل وجود عصبیت های قومی، حفظ یکپارچگی و وحدت در میان پسران بویه، مدیریت کارآمد بنیان گذاران و به کارگیری قدرت مؤثر نظامی این حکومت به پیشرفت های زیادی دست یافت. در مرحله بعد اقدامات عضد الدوله در مقابله با شاهزادگان سرکش آل بویه و سرکوبی آنان باعث گردید که او بتواند همه شاخه های پراکنده آل بویه را زیر نظر یک مرکز واحد درآورد و قدرت را به طور مطلق به دست گیرد و تبدیل به مهمترین و قدرتمندترین فرد در

خاندان بویه شود. بعد از مرگ عضد الدوله اختلافات داخلی میان شاهزادگان این خاندان، قدرت طلبی فرماندهان نظامی و سرپیچی آنان از دستورات امیران آل بویه، بروز دشمنی و رقابت میان نیروهای نظامی و دخالت وزراء و دیوانیان در امور سیاسی زمینه های تجزیه، انحطاط و فروپاشی این حکومت را فراهم ساخت.

آل بویه به عنوان اولین حکومت شیعی برخلافت عباسی غلبه کردند و بغداد و خلیفه عباسی را به زیر سلطه خود آوردند و بدین ترتیب از ارزش، اعتبار و قدرت خلفای عباسی بسیار کاسته شد به طوریکه قدرت اصلی در بغداد در دستان امیرالامرای بویه بود. البته آنان ضمن اعلان اطاعت ظاهری از خلیفه مشروعیت دینی برای حکومت خود کسب کردند. آل بویه با تکیه بر علاقه مردم به میراث فرهنگی و تمدن دوران پیش از اسلام در جهت کسب مقبولیت مردمی در ایران نیز تلاش کردند.

۱

درآمد

حاکمیت و مشروعیت آل بویه

کلیات پژوهش

آل بویه از سلسله های ایرانی است که در قرن چهارم هجری قمری تشکیل گردید . آل بویه احیاء کننده فرهنگ ایرانی ، تضعیف کننده خلافت عباسی و رونق دهنده مذهب تشیع هستند . در کنار این عوامل ، عامل دیگری که این سلسله را شایسته بررسی می کند شیوه حاکمیت و کسب مشروعیت دینی در این حکومت ایرانی دوره اسلامی است . در میان نظامهای پادشاهی ایران قبل و بعد از اسلام قدرت و حاکمیت به طور کامل در دست یک نفر تمرکز داشت . اما شیوه حاکمیت و پراکندگی مراکز قدرت در سلسله آل بویه آن را از دیگر سلسله های ایرانی و اسلامی متمایز می کند. در واقع این حکومت را می توان نوعی « امارت چند نفره » یا « حکومت چند امیری » نامید. به طوریکه در یک زمان واحد چندین تن از افراد این خاندان در مناطق مختلف ایران و عراق (فارس، جبال و بغداد) حکومت داشته اند . امرای هر کدام از این مناطق با وجود اینکه در اداره قلمرو خود کاملاً استقلال داشتند ، اما آداب و رسوم خانوادگی و محلی آنان را ملزم به اطاعت و فرمانبری از دستورات بزرگ خاندان می کرد . حاکمیت در آل بویه بسیار شبیه سنت کدخدایی و ریش سفیدی در میان قبایل بود.

یک نوع عصبیت قبیله ای در روابط امرای این خاندان حکمفرما بود که با وجود پراکندگی مراکز قدرت آنها را ملزم به حمایت و پشتیبانی از یکدیگر و اطاعت بی چون و چرا از بزرگتر خاندان می کرد . به همین دلیل حکومت آل بویه در دوران نخستین نسل امرای آن (یعنی پسران بویه) نیرومند باقی ماندند و به پیشرفت های بزرگی دست یافتند . در مرحله بعد تغییر بزرگی در نظام توزیع قدرت و شیوه حاکمیت در این سلسله رخ داد . عضد الدوله ، برجسته ترین شخصیت سیاسی این خاندان ، توانست برای مدتی قدرت مطلق در کل قلمرو آل بویه اعمال کند و تمام میراث خاندان بویه را در اختیار گیرد . او موفق گردید برای مدتی هر چند کوتاه کامل ترین تمرکز سیاسی را در حکومت

آل بویه به وجود آورد. بعد از مرگ عضد الدوله به علت عدم اطاعت از بزرگتر خاندان و حمایت و پشتیبانی نکردن از یکدیگر بحرانه‌ها و اختلافات متعددی بر سر مسئله جانشینی میان امرای آل بویه آغاز گردید که باعث تعدد و پراکندگی مراکز قدرت و حاکمیت شد و این پراکندگی منجر به تفرقه و تجزیه ای شد که در نهایت حکومت آل بویه را به ضعف، انحطاط و نابودی کشاند .

خلافت عباسی قبل از ورود آل بویه به بغداد دچار ضعف و ناتوانی شده بود ، قدرت اصلی در بغداد در دستان امیرالامرای ترک بود و آنان خلفا را با میل خود عزل و نصب می کردند . در این شرایط احمد بن بویه به بغداد لشکرکشی کرد و با غلبه نظامی آنجا را تصرف کرد . آل بویه شیعه مذهب تصمیم داشتند خلافت عباسی را منقرض کنند و علویان را به خلافت بنشانند ، مشروعیت خلافت عباسی در نزد آنان معنی نداشت . ولی آنان به این نتیجه رسیدند که برای تحمیل اراده خود بر جامعه ای که اکثریت آنان سنی مذهب بودند و همچنین برای بقای حکومت خود و تأیید آن از سوی مردم باید خلافت عباسی را نگه دارند . آل بویه با تسلط بر خلفا و به کارگیری قدرت نظامی توانستند خلیفه را وادار به صدور مشروعیت دینی و سیاسی برای حکومت خود نمایند . آنان تمام امتیازات را از خلفا سلب کردند ، در واقع برای رسیدن به اهداف خود تنها ظاهر خلافت را حفظ نمودند . در مراحل بعد که آل بویه گرفتار اختلافات داخلی شدند و اتحاد و یکدلی امرای این خاندان از هم گسست ، دستگاه خلافت عباسی از این فرصت استفاده کرد و تا حدود زیادی قدرت گذشته را به دست آورد . در اواخر حکومت آل بویه شاهزادگان بویهی در رقابت با یکدیگر برای کسب قدرت و حکومت در صدد جلب توجه و کسب مشروعیت دینی از طرف خلفا برآمدند، خلفای عباسی نیز از رقابت میان آنها سود جسته و برای بازیابی قدرت از دست رفته خود و نابودی این حکومت تلاش کردند .

بیان مسئله

از آنجا که شیوه حاکمیت سیاسی و کسب مشروعیت دینی در حکومت آل بویه یک شیوه منحصر و کم نظیر بوده است ، مسئله اساسی در پایان نامه حاضر این است که آیا علل انحطاط و فروپاشی حکومت آل بویه را در تعدد پایه های قدرت باید جستجو کرد یا در تعامل و کسب مشروعیت دینی از خلفای عباسی ؟

سؤالات اصلی این پژوهش که می تواند دستیابی به مسئله فوق را میسر سازد به این قرار است :

۱. آیا میان ترکیب خاندانی آل بویه و ساختار حاکمیت آنان رابطه ای وجود داشت ؟
۲. آیا ساختار حاکمیت آل بویه در ضعف و فروپاشی حکومت آنان تأثیری داشته است ؟

۳. چه نیروهایی در داخل چرخه حکومت آل بویه بر شیوه حاکمیت اثر گذاشتند؟

۴. کسب مشروعیت و مقبولیت دینی و سیاسی خاندان بویه از چه راههایی تحقق پذیرفت؟

فرضیات

۱. ویژگی اصلی خاندان بویه حمایت و اطاعت تام و تمام کوچکترها از تصمیمات بزرگ خاندان بود که از گذشته این قوم سرچشمه می گرفت. این ویژگی در حکومت آنان نیز تسری پیدا کرد و حکومت ساختاری کدخدا گونه به خود گرفت.

۲. ساختار حاکمیت آل بویه در ابتدای کار باعث پیشرفت این حکومت گردید، در مراحل بعد کم رنگ شدن عصبیت های قومی، بلند پروازیهای بعضی از امراء این خاندان و فقدان تصمیم مشخص برای تعیین جانشین به اختلافات داخلی، تجزیه و فروپاشی آن منجر گردید.

۳. نیروهای نظامی که بیشتر از دو عنصر دیلمی و ترک تشکیل شدند، ورود آنها در تشکیلات حکومتی هر چند در ابتدای کار موجب قدرتمندی حکومت آل بویه گردید ولی بعدها دشمنی و رقابت میان آنها و همچنین دخالت وزراء در امور سیاسی باعث تغییراتی در بافت سیاسی و ساختار حکومت در این دوره شد.

۴. خاندان بویه شیعه مذهب با غلبه بر خلافت سنی مذهب، خلع خلفا و به کارگیری قدرت نظامی توانستند خلیفه را وادار به صدور مشروعیت دینی برای حکومت خود نمایند. آنان با تکیه بر آداب و رسوم ایرانی در میان مردم نیز مقبولیت سیاسی به دست آوردند.

روش تحقیق

تحقیق حاضر مبتنی بر مطالعه کتابخانه ای منابع و متون تاریخی، ادبی و گردآوری اطلاعات مورد نظر از این منابع، نقل روایات و تحلیل اطلاعات است.

قلمرو تحقیق

پژوهش حاضر به بررسی شیوه حاکمیت در آل بویه و راههای کسب مشروعیت سیاسی و دینی این حکومت، در قلمرو مکانی بخشهای مرکزی و غربی ایران و همچنین عراق و در محدوده زمانی سالهای ۳۲۰ تا ۴۴۷ ه. ق. می پردازد.

ضرورت انجام تحقیق

چگونگی تشکیل حکومت خاندان ایرانی آل بویه و راههای کسب مشروعیت دینی و مقبولیت مردمی آن آغاز راهی برای رسیدن به استقلال سیاسی ایرانیان بعد از سه قرن سلطه عربها بوده،

بنابراین موضوعی درخور توجه و تأمل است و از نظر طرح راه‌هایی برای رسیدن به استقلال سیاسی کاربرد دارد .

پیشینه تحقیق

۱. « تاریخ مردم ایران (از پایان ساسانیان تا پایان آل بویه) » اثر دکتر عبدالحسین زرین کوب که دربخش مربوط به آل بویه به طور کلی درباره اصل و نسب آل بویه ، حاکمیت مبتنی بر سنت کدخدایی در این خاندان ، مقام ، موقعیت و نقش امیر الامراء در خاندان بویه و در بغداد ، رابطه با دستگاه خلافت عباسی ، نقش وزراء ، نقش سپاه ، علل از میان رفتن وحدت و بروز اختلافات خانوادگی در میان امرای این خاندان ، انحطاط و زوال حکومت آل بویه با تکیه به منابع دست اول با نگرشی محققانه و درعین حال ادبی و خواندنی به تجزیه و تحلیل می پردازد . در پژوهش حاضر از این اثر در بحث مربوط به شیوه حاکمیت در خاندان بویه استفاده شده است . اما تفاوت کتاب با پژوهش حاضر این است که نویسنده رابطه امرای آل بویه با دستگاه خلافت را به صورت کلی بررسی کرده است و مبحث جداگانه ای تحت این عنوان و همچنین تلاش آنان برای کسب « مشروعیت دینی » وجود ندارد .

۲. « دیلمیان در گستره تاریخ ایران (حکومت های محلی آل زیار ، آل بویه) » تألیف دکتر پروین ترکمنی آذر کتابی تحقیقی است که درعین سادگی و روانی با استفاده از منابع معتبر نگاشته شده است . نویسنده با روش نقل وقایع و رویدادها و سپس تجزیه و تحلیل آنها سعی کرده تاریخ این دوره را با صراحت کامل شرح دهد. وی کتاب را به چهار بخش و هر بخش را به فصول متعددی تقسیم کرده، که در بخش سوم کتاب درشش فصل چگونگی رهیابی خاندان بویه به قدرت و شیوه حاکمیت امرای این خاندان در مراحل و مناطق مختلف بررسی شده است . همچنین در فصل هفتم همین بخش اوضاع خلافت عباسی مقارن با حضور آل بویه در بغداد و روابط امرای شاخه های مختلف این خاندان با دستگاه خلافت عباسی بررسی شده است .

بخش چهارم کتاب نیز تحت عنوان تشکیلات اداری ، فرهنگ و تمدن و اقتصاد در دوره آل بویه به سه فصل تقسیم شده است . که در فصل اول تشکیلات اداری به نقش وزراء، دیوانیان و سپاهیان در حکومت آل بویه پرداخته شده است .

۱. زرین کوب ، عبدالحسین : تاریخ مردم/ ایران ، ج ۲ ، تهران ، امیر کبیر ، ۱۳۶۸ .

۲. ترکمنی آذر ، پروین : دیلمیان در گستره تاریخ/ ایران ، تهران ، سمت ، ۱۳۸۴ .

از این کتاب در بحث حاکمیت خاندان بویه، روابط امرای این خاندان با دستگاه خلافت عباسی و نقش دیوانیان و سپاهیان در حکومت آل بویه استفاده‌های زیادی شده است. تفاوت پژوهش حاضر با این اثر در این است که مؤلف تمام حوادث و تحولات سیاسی دوره آل بویه و روابط این حکومت با همسایگان و قدرت‌های سیاسی و مذهبی آن عصر را بررسی کرده است. البته در این کتاب و در فصل هفتم بخش سوم رابطه امرای آل بویه شاخه جبال با دستگاه خلافت عباسی به صورت مستقل بررسی نشده است. اما این پژوهش تنها ساختار حاکمیت در خاندان بویه و راهکارها و اقدامات امرای این خاندان برای کسب «مشروعیت دینی» و «مقبولیت مردمی» را بررسی می‌کند.

۳. «آل بویه و اوضاع زمان ایشان»^۳ از نویسنده فقید علی اصغر فقیهی اثری تحقیقی و عالمانه درباره تاریخ آل بویه است که با اتکا به همه منابع دست اول مربوط به این دوره نوشته شده است. هدف نویسنده در این کتاب آن بوده است که تصویری کلی و کامل از اوضاع سیاسی، نظامی، مذهبی، اجتماعی و اقتصادی در این دوره به دست دهد. در بخش اول کتاب با عنوان مروری بر تاریخ آل بویه بطور کلی درباره خاندان بویه و آغاز کار آنها، اوضاع سیاسی خلافت عباسی همزمان با ورود آل بویه به بغداد، روابط امرای این خاندان با خلافت عباسی، دوران حاکمیت امرای این خاندان، نقش وزراء و سپاه سخن به میان آمده است. نگارنده از این اثر تحقیقی نیز فایده بسیار برده است. تفاوت این اثر تحقیقی با پژوهش حاضر در این است که نویسنده در بخش مربوط به تاریخ سیاسی آل بویه بیشتر به نقل مطالب از منابع دست اول اکتفا می‌کند و کمتر به تجزیه و تحلیل مطالب می‌پردازد. تقسیم بندی مطالب این بخش نیز طوری است که خواننده به سرعت و سهولت نمی‌تواند مطالب مورد نظر را پیدا کند.

۴. «تاریخ خلافت عباسی از آغاز تا پایان آل بویه»^۴ نوشته احمد رضا خضری تنها اطلاعات خاص و محدودی درباره مناسبات آل بویه با خلافت عباسی و روابط امرای این خاندان با یکدیگر به دست می‌دهد. از این اثر تحقیقی استفاده چندانی نشده است.

۵. «تاریخ ایران کمبریج (از فروپاشی دولت ساسانیان تا آمدن سلجوقیان)»^۵ در بخش هفتم کتاب، ایران در عصر آل بویه، با روشی تحلیلی و فشرده ساختار سیاسی، نظامی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی دوره آل بویه بررسی شده است.

۱. فقیهی، علی اصغر: *آل بویه و اوضاع زمان ایشان*؛ تهران، صبا، ۱۳۵۷.

۲. خضری، احمد رضا: *تاریخ خلافت عباسی از آغاز تا پایان آل بویه*؛ تهران، سمت، ۱۳۸۴.

۳. بوسه، هیرمیرت: «ایران در عصر آل بویه»؛ *تاریخ ایران (از ظهور اسلام تا آمدن سلجوقیان)*؛ پژوهش دانشگاه کمبریج؛ گردآورنده ر. ن. فرای، ترجمه حسن انوشه، ج ۴، تهران، امیر کبیر، ۱۳۸۵.

۶. « تاریخ ایران در قرون نخستین اسلامی » تألیف بر تولد اشپولر در جلد اول کتاب و در بحث مربوط به آل بویه بیشتر به رابطه آل بویه با حکومت های آل زیار و سامانیان و به صورت مختصر عصر حاکمیت امرای آل بویه و اختلافات داخلی امرای متأخر این سلسله بر سر کسب قدرت پرداخته شده است. در واقع این کتاب گزارشی سالنامه وار و خلاصه از وقایع و رویدادها به دست می دهد.

معرفی منابع تحقیق

منابعی که در این پژوهش مورد استفاده قرار گرفته اند در موضوعات ذیل دسته بندی می شوند:

۱. تاریخی (عمومی، ادواری یا سلسله ای، محلی)

۲. اخلاقی - تعلیمی

تاریخی:

الف (۱) عمومی:

در این نوع تاریخ نگاری که وقایع به ترتیب زمان وقوع آنها نوشته می شد، معمولاً از ابتدای خلقت تا حوادث و رخدادهای زمان مؤلف را در بر می گرفت. مؤرخان این نوع آثار به دلیل جنبه دینی و رواج زبان عربی به عنوان زبان عمومی اسلام غالباً آثار خود را به این زبان می نوشتند. در این شیوه مؤرخان درباره پادشاهان و رویدادهای مربوط به زندگی و فرمانروایی آنها، شرح جنگها و روابط سیاسی با دیگر دولت ها و مسائلی از این قبیل اطلاعاتی ارائه می دادند و بیشتر به بازگویی وقایع بدون توجه به علل و عوامل رویدادها می پرداختند. تواریخ عمومی که در این پژوهش مورد استفاده و بررسی قرار گرفته است به ترتیب اهمیت و ارتباط با موضوع عبارتند از:

تجارب الامم تألیف ابوعلی مسکویه رازی، دانشمند به نام اواخر قرن چهارم و اوائل قرن پنجم هجری قمری، از معتبرترین کتب تاریخ است به زبان عربی مشتمل بر وقایع عمومی عالم که در آن سلسله حوادث تاریخی پس از طوفان نوح تا سال ۳۶۹ هـ. ق. آمده است. شیوه کار مسکویه به این صورت بوده است که پس از تحقیق در کتب و روایات مختلف با بینش فلسفی و علمی که داشته، روایتی را که مرجح و معتبر دانسته، آورده است. وی در اخبار سلف بیشتر به کتاب « اخبار الرسل و الملوک » یا تاریخ طبری و پس از آن به کتاب « التاجی فی الدوله الدیلمیه » تألیف ابواسحق هلال صابی اعتماد کرده است.

مسکویه در تجارب الامم روش مؤرخان سلف را پیروی نکرده و روایات گوناگون درباره یک رویداد را با ذکر سلسله روایان نیاورده است. یکی از اختصاصات تجارب الامم این است که مؤلف با دید و تربیت

۱. اشپولر، بر تولد: تاریخ ایران در قرون نخستین اسلامی؛ ترجمه جواد فلاطوری، تهران، علمی و فرهنگی، ۱۳۷۹.

علمی که داشته، دلیل و سبب وقوع هر رویدادی را بیان کرده است و چون خود دانشمندی فلسفه دان بوده، و در فلسفه بیشتر به حکمت علمی و اخلاق و سیاست مدن توجه داشته، اسباب طبیعی و عقلی و سیاسی حوادث را پی گرفته و نقل کرده است.

مسکویه حوادث عصر خود را به شرح ودقت بسیار آورده، او در نوشتن تاریخ عصر خود از هر گونه جانب داریها برکنار بود و با اینکه در دربار آل بویه می زیسته، هرگز به تملق و خوش آمد گویی نسبت به منعمان خود نپرداخته و خوب و بد آنان را بی تعصب بیان کرده است.

الکامل فی التاریخ معروف ترین اثر عزالدین ابن اثیر به زبان عربی است که وقایع عالم را از ابتدای خلقت تا سال ۶۲۸ هـ. ق. در آن نگاشته است و آن را به بدر الدین لؤلؤ صاحب موصل تقدیم کرده است. روش ابن اثیر در نوشتن وقایع، جمع آوری آثار دیگران از جمله بلاذری، طبری، ابن مسکویه و دیگر مؤرخان متقدم بوده است.

ابن اثیر تمام تاریخ طبری را به طور اختصار با حذف اسناد ذکر کرده است. او از منته متقدم اثر خود را تا حدود زیادی بر پایه طبری استوار ساخته است. همچنین در حوادث مربوط به دوره آل بویه از تجارب الامم بهره های زیادی گرفته است و وقایع را به ترتیب سال وقوع با جزئیات ذکر می کند. الکامل، اثری ممتاز است، ولی دارای این عیب بزرگ است که مؤلف، اصل امانتداری را رعایت نکرده و در اثر خود اسمی از منابع مورد استفاده نبرده است.

زین الاخبار تألیف ابوسعید عبدالحی بن ضحاک بن محمود گردیزی، که در نیمه اول قرن پنجم هجری می زیسته است، وی کتاب خود را در سال ۴۴۲ هـ. ق. که یک تاریخ عمومی از روزگاران افسانه ای تا زمان مؤلف است تنظیم کرده است کتاب حاوی مطالب مهمی در باب سلاطین قدیم ایران، شرح حال پیغمبر اسلام و خلفا و همچنین شرح دقیقی در تاریخ حکومت های متقارن یعنی طاهریان، صفاریان، سامانیان و آل بویه است. این کتاب به زبان فارسی ساده و روان و به سبک قدیم نوشته شده است.

المنتظم فی تاریخ الملوک و الامم تألیف ابی الفرج عبدالرحمن بن علی ابن الجوزی که به عربی نوشته شده است. ابن الجوزی در این کتاب حوادث و وقایع را به روش معمول سایر مؤرخان سال به سال ذکر می کند. او در بحث مربوط به آل بویه بیشتر به حوادث و وقایع امرای آل بویه شاخه عراق و همچنین مناسبات آنان با دستگاه خلافت عباسی توجه دارد.

مجممل التواریخ و القصص که مؤلف مجهول کتاب، در سال ۵۲۰ هـ. ق. آن را به زبان فارسی دری نوشته است.

مؤلف از کتب متعددی در این اثر نام برده که از بعضی از آنها استفاده های زیادی کرده است از جمله تاریخ احمدبن ابی یعقوب ، تاریخ بیهقی ، تاریخ یمینی ، کتاب التاجی که صابی در تاریخ دیالمه نوشته است، تاریخ بلعمی. با وجودیکه مؤلف کتاب خود را از منابع مختلف گردآوری کرده است، ولی نتوانسته است آن را یکنواخت و یکدست سازد و مانند آنکه فهرست های پی در پی برای کتاب خود قرار داده و این روش تا تا به آخر ادامه داده است. از این روش پیداست که از حمزه اصفهانی تقلید کرده است .

با این وجود فواید کتاب از لحاظ علمی و تاریخی بسیارست، واز این حیث که حاوی مطالبی است که در کتب دیگر نمی توان آنرا به دست آورد ، به تاریخ بیهقی و تاریخ سیستان شباهت دارد . هرچند که در این کتاب تاریخ سلسله های مسلمان دوره اسلامی به صورت مختصر آمده است، از جمله تاریخ دوره آل بویه که خود در این زمینه می گوید: « اخبار ایشان قدری بر اجمال شرح توان دادن ، مختصر و موجز نوشتیم برقاعده دیگر اخبار ، تا کیفیت آن معلوم گردد ، و در کتاب التاجی که صابی کرده است اخبار دیالمه بشرح گفته است »^۷. در بعضی از قسمت ها نیز مثل گزارش فتح ری به دست سلطان محمود و دستگیری مجدالدوله خود اشاره کرده است که از مجموعه بوسعید آبی که گویا همان تاریخ ری می باشد نقل کرده است .

ب.۱) تواریخ ادواری یا سلسله ای

مراد از تواریخ سلسله ای آن دسته از کتب و منابع تاریخی است که توسط مؤرخان درباری و کسانی که در دستگاه حاکم مناصبی داشته اند و به دستور پادشاه وقت نوشته شده است . نویسندگان این نوع از آثار غالباً بسیاری از حقایق و واقعیات ها را کتمان می کردند و به علت ترس و یا وابستگی سعی در تجلیل و بزرگ نمایی خاندان مورد نظر را داشتند ولی در پس این تعریف و تمجیدها می توان به بعضی از واقعیات پی برد. دسته دیگر از تواریخ سلسله ای توسط مؤرخان سایر سلسله ها نگاشته شده است و چون بیرون از نفوذ سلسله مورد نظر بوده اند وقایع و رویدادها را با دیده انتقادی و واقع گرایانه بیان می کردند .

مهمترین تاریخ سلسله ای که در دوره آل بویه نگاشته شد کتاب التاجی فی دولت الدیلم است که اثر ابواسحق ابراهیم بن هلال صابی ، شاعر و کاتب دیوان رسائل دربار خلیفه عباسی و عزالدوله بختیار فرزند معزالدوله دیلمی بود . هنگامی که عضد الدوله بغداد را تصرف کرد وی را در سال ۳۶۷ هـ .ق.

۱. *مجمّل التواریخ و القصص* : به تصحیح ملک الشعراى بهار ؛ به همت محمد رمضانى ، تهران ، مؤسسه خاور ، ۱۳۱۸ ،

دستگیر و در سال ۳۷۱ هـ. ق. مورد بخشایش قرار داد با این شرط که کتابی درباره دیالمه تألیف نماید. ابواسحق هم کتاب التاجی فی الدوله دیلم را به زبان عربی نگاشت. این کتاب در دست نیست اما نویسندگان دوره های بعد که کتاب را در دست داشته اند مطالبی را از آن نقل کرده اند. ترجمه تاریخ یمینی خود کتاب «تاریخ یمینی» یا تاریخ عتبی که به عربی فصیح تألیف شده است واز این نظر جزو متون عرب به شمار می آید، ابونصر محمد بن عبدالجبار عتبی متوفی به سال ۴۲۷ هـ. ق. است. وی از مردم ری و از کبار مترسلان ایران در قرن چهارم و آغاز قرن پنجم بود. مدتی از عمر خود را درخراسان در دستگاه ابوعلی سیمجور و ناصرالدین سبکتکین به سر برد و چندی هم نیابت شمس المعالی قابوس را درخراسان داشته، و مدتی درنیشابور نزد امیر نصر بن ناصرالدین سبکتکین سپهسالار خراسان روزگار گذرانید. سپس از ملازمان دربار سلطان محمود غزنوی گردید. وی درتاریخ خود شرح سلطنت سبکتکین و سلطان محمود غزنوی را تا سال ۴۲۱ هـ. ق. آورده است، و این کتاب به مناسبت لقب سلطان محمود که یمین الدوله بوده به تاریخ یمینی مرسوم گردیده است.

عتبی که غزوات محمود غزنوی را در هند به شرح آورده و دراین زمینه چنان داد سخن را داده که گویی قدم به قدم به دنبال سلطان رفته است. البته اوعقیده خود را درباره رویدادهای آن زمان، پیش از آنچه که از یک مؤرخ درباری انتظار می رود، درکمال آزادی ابراز داشته است، از جمله جوانب تاریک سلطنت پرزرق و برق سلطان محمود و فقر و پریشانی مردم را که بر اثر دادن مالیات های طاقت فرسا، از هستی ساقط شده بودند، پوشیده نمی دارد. عتبی همچنین ذکر تاریخ سلسله های دیگر این عهد را فروگذار نکرده است، و جز سلسله سامانیان؛ درباره امرای سیستان، خلف بن احمد و جانشینانش، آل زیار، سیمجوریان، خانیان، آل فریغون، غوریان، پادشاهان غرجستان، دیلمیان، خوارزمشاهیان و افغانیان نیز شرحی آورده، از این رو کتاب حاضر یکی از مأخذ مهم وشایان توجه به شمار می آید.

«ترجمه فارسی تاریخ یمینی» هم به وسیله ابوالشرف ناصح بن ظفر بن سعد منشی جرفادقانی از دبیران به نام دوره سلجوقی انجام گرفته است. او درسال ۶۰۳ هـ. ق. به تشویق ابوالقاسم علی بن الحسین محمد بن ابی حنیفه وزیر جمال الدین آی به الغ بیک از ممالیک اتابکان آذربایجان کتاب تاریخ یمینی تألیف عبدالجبار عتبی را از عربی به فارسی ترجمه کرده است.